

Акбар КАЗАКБАЕВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азхар
кафедраси мудири

АРАБ ТИЛШУНОСЛИК АНЪАНАСИ

АРАБСКАЯ ЯЗЫКОВЕДЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

ARABIC LANGUAGE TRADITION

Аннотация. Қадимги араб тилшунослиги ва фани ривожига араблар билан бир қаторда, эронийлар, греклар, еврейлар ҳамда араб халифалигига қарашли бўлган Марказий Осиё халқларининг фарзандлари ҳам катта ҳисса қўшганлар. Маколада араб тилшунослигининг шаклланиши ва қисқа вақт ичида юксак даражада тараққий этишига араб халқининг тез суръатлар билан юксалишига олиб келган тарихий шарт-шароитлар келтирилган.

Калит сўзлар: Араб, тилшунослик, ислом дини, грамматика, синтаксис, морфология, фонетика, сўзнинг шаклланиши.

Аннотация. Наряду с арабами большой вклад в развитие древней арабской лингвистики и науки внесли иранцы, греки, евреи и ученые Средней Азии. В статье представлены исторические условия, которые привели к формированию арабского языкознания и стремительному развитию арабского народа за короткий период времени.

Ключевые слова: арабский язык, языкознание, ислам, грамматика, синтаксис, морфология, фонетика, словообразование.

Annotation. Along with the Arabs, the Iranians, Greeks, Jews, and scientists of Central Asia who belonged to the Arab Caliphate made a great contribution to the development of ancient Arabic linguistics and science. The article presents the historical conditions that led to the formation of Arabic linguistics and the rapid development of the Arab people in a short period.

Key words: Arabic, linguistics, Islam, grammar, syntax, morphology, phonetics, word formation.

Араб тилшунослигининг шаклланиши ва унинг нисбатан қисқа вақт ичида юксак даражада тараққий этишига араб халқининг тез суръатлар билан юксалишига олиб келган тарихий шарт-шароитлар ёрдам берди. 632-йилда ҳарбий-теократик давлат - Араб халифалигига асос солинди, унинг чегаралари

яқин ва Ўрта Шарқдаги кенг ҳудудларни, жумладан, Ҳиндистон, Закавказье, Шимолий Африка ва Испаниянинг катта қисмини босиб олган арабларнинг зафарли юришлари натижасида ғоят тез кенгайди. Араб тилида сўзлашувчи маданиятни ривожлантиришда кўплаб турли этник гуруҳлар иштирок этган. Ислом дини билан бир қаторда араб тили ҳам тарқалди.

Араб дунёси ўша даврда табиий фанлар ва гуманитар фанларнинг жадал ривожланишини бошидан кечираётган эди. Тил (хусусан араб тили) истилоҳига бу ерда энг шарафли ўрин берилган. Ҳатто Халифалик ҳукмдорларининг ўзлари ҳам лингвистик тадқиқотларга катта қизиқиш билдирдилар (араб дунёсида грамматика яратиш ташаббуси Халифа Алига тегишли деб ҳисоблашади, 656-661 йй.).

Қуръоннинг араб тилида Аллоҳнинг ўзи томонидан Пайғамбарга айтиб берилганлиги, унинг бошқа барча тиллардан устун деган фикр кенг тарқалган. Қуръони Каримни бошқа тилларга таржима қилиш ва уларда диний маросимларни бажариш ман этилган. Араб тилининг софлигини сақлаш - энг муҳим миллий вазифа тоифасига кўтарилди.

Араб ёзуви ислом дини қабул қилинишидан олдин пайдо бўлган. У ундош-ҳарф характерига эга бўлиб, чизиқлар ўнгдан чапга (Ғарбий семит ёзувининг асосий тамойилларига мувофиқ) ёзилади. Унинг прототипи набатей ёзуви (милоддан аввалги IV-аср - милодий I-аср) ҳисобланади. Набатей ёзуви Синай ярим ороли ва Шимолий Арабистоннинг араб тилида сўзлашувчи аҳолиси томонидан VI-асргача ишлатилган.

Ҳақиқий араб ёзуви VI-аср бошларида Араб Лахмийлар князлигининг пойтахти Ҳира шаҳрида ёзилган. VII-аср ўрталарида Қуръон илк бор ёзилган (651.) даврдан янада ривожланди. VII-асрнинг иккинчи ярмида ўхшаш белгиларни ажратиш, узун ва қисқа унлиларни кўрсатиш, иккиланган ундошлар ва ундошларнинг йўқлиги учун қўшимча кичик белгилар киритилади. Ўрта асрларда ғраб ёзувидан кўплаб мусулмон халқлари (шу жумладан, ўз тилларида матн ёзиш учун) фойдаланиб, янги график тизимларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Кейинчалик, XX-асрда унинг тарқалиш чегаралари сезиларли даражада

камайди. Масалан, турклар ўз ёзув тизимини лотин ёзувига ўзгартирганлар. Худди шу ходиса 1920-йилларда собиқ СССРнинг кўплаб иттифоқ ва мухтор республикаларида ҳам юз берди.

Араб тили грамматикасини тузишга қаратилган дастлабки уринишлардан бири Халифа Алининг замондоши Абу л-Асвад ад-Дуъалий томонидан қилинганлиги айтилади. У нутқнинг уч қисмини аниқлади: исм, феъл ва харфлар, қисқа унлилар учун белгилар киритди, флексия масалаларига тўхталиб ўтди ва ҳ.з. Унинг шогирдлари Яҳё Ибн Яъмар, Анбаса ибн Мъадан ал-Фихрий ва уларнинг энг кўзга кўринган кишилари Абу Амр Йисо ибн Умар ас-Сақофий едилар.

Барча энг яхши ва оригинал тизимлар араб тилшунослигида VIII-XIII асрларда, яъни мўғул истилоларидан олдин яратилган. Араб тилшуносларининг фаол фаолияти кейинчалик, Константинополни турклар босиб олгунга қадар (1453 й.) давом этганлиги ҳақида ҳужжатли далиллар мавжуд.

Қисқа вақт ичида араблар томонидан яратилган лингвистик билимлар тизимининг мукамаллиги ва аниқ услубий йўналиши араблар ўтган асрлар давомида ҳам эллинизм фанида, ҳам ҳинд илм-фанида тўпланган ҳамма нарсани ижодий ўзлаштира олганликлари ва улар таркибига чуқур кириб боришлари билан изоҳланади.

Араб тилшунослиги мусулмон дунёсида она тиллари луғатлари ва умумий тилшунослик назариясининг ривожланишига, яҳудий лингвистик анъанасининг шаклланишига, Европада арабшуносликнинг шаклланиши ва ривожланишига ва ниҳоят, араб анъанаси доирасида туркологиянинг пайдо бўлишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Араблар томонидан босиб олингандан кейин ҳозирги Ироқ ҳудудида вужудга келган тилшунослик мактабларининг энг муҳимлари Басрий - энг аввалгиси Куфий ва Бағдод эди. Басра ва Куфа мактаблари ўртасида араб тили грамматикаси тўғрисида доимий тортишувлар бўлган. Басрияликлар аналогистлар, пуристлик тенденциялари ташаббускори, Қуръон тили ва шеърятининг классик меъёрларига қатъий риоя қилганлар. Бошқа томондан, куфийлар, оғзаки нутққа эътиборни қаратган ва ҳижоз

лахжасини араб орфоэпиясининг меъёри деб билган, айниқса, синтаксис соҳасидаги бир қатор оғишлар мумкинлигини тан олган таҳлилчилар эди. Басрияликлар сўзни шакллантириш ва шакллантириш учун бошланғич бирлик сифатида ҳаракат бирлигини - масдарни, куфий эса ўтган замон феъл шаклини танладилар.

762 йили маъмурий, сиёсий ва маданий ҳаёт маркази шу йилда ташкил етилган халифаликнинг янги пойтахти - Бағдодга кўчиб ўтди. Бағдод нахвшунослари фаолиятининг биринчи босқичида куфий тамойиллари устунлик қилди, кейин Басрий тушунчалар ўрнатилди; натижада эклектик тенденция ривожланди. Бағдод нахвшуносларининг кенг қамровли ўқитиш фаолияти уларнинг ихчам ва мантиқий тақдимотга бўлган интилишларида намоён бўлди.

Бизгача етиб келган биринчи араб грамматикаси - басрийлик Сибавайхининг «Ал-Китоб» (ваф. 794). У кўплаб ўтмишдошлар ва замондошларнинг ютуқларидан фойдаланган ҳолда синтаксис, морфология, сўз ясалиши ва фонетиканинг кўплаб ҳодисаларини батафсил илмий ва назарий тавсифлаб берди. Ушбу асар кўплаб ва кенг шарҳларнинг объектига айланди ва Сибавайнинг бугунги кунгача ваколатининг дахлсизлигини таъминлади.

Араб олимлари одатда грамматикани синтаксис, морфология ва фонетикага ажратдилар ва сўз шаклланишига ва у билан боғлиқ равишда етимологияга катта эътибор бердилар, бу ўн биринчи асрда илдиз назариясини юқори даражага олиб чиқди. Синтаксис ва морфология араб тили грамматикасининг энг дастлабки қисмлари бўлиб, улар юнон ёки ҳинд асарларида ҳеч қандай манбага ега эмас ва араб тилининг ўзига хос хусусиятларига қаратилган.

Синтаксиснинг вазифаси гапнинг таркибий ва семантик таҳлили эди.. Бу иккита ном ёки исм ва феъл ўртасидаги предмет-предикат алоқасини постуляция қилди. Иерархияни шакллантирувчи кичик / элементар ва катта фарқланган жумлалар; номинал, оғзаки ва эргаш гаплар - қайси сўзнинг бошида бўлишига ва шунга кўра, субъектлар ва предикатларнинг ҳар хил турларига қараб. Таклифнинг иккиламчи аъзолари алоҳида ажратилган ва таснифланган (бешта турдаги қўшимчалар, ҳар хил турдаги

ҳолатлар, «қўшимчалар»). Флексияларнинг расмий ва виртуал амалга оширишнинг турли хил ҳолатлари мавжуд эди. Конструкцияни тушунтириш учун назарда тутилган атама тушунчаси киритилди. Таҳлил шунингдек, келишув, назорат ва қўшни алоқаларни ҳам ўз ичига олган.

Морфологияда синтактик аниқланмаган нутқ қисмлари ва уларнинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилди. Бунга нутқ қисмлари (исм, феъл ва 27 турдаги зарралар), илдиз тузилиши, исмлар ва уларнинг турли асосларга кўра кўп ўлчовли таснифи (аниқ исмлар - исмлар, сифатлар, яширин исмлар - шахсий олмошлар, умумий исмлар - намойиш ва нисбий), феъллар (уларнинг шакллари ва маънолари батафсил таснифи билан), икки ҳарфли ва уч ҳарфли исмлар, нисбий номларнинг шаклланиши, композитларнинг шаклланиши, сон ва жинс шакллари ва шаклланиши, деминутивларнинг шаклланиши, заиф илдизларнинг мавжудлиги туфайли сўз шаклининг ўзгариши, паузал шакллар ва бошқалар.

Фонетикада катта ютуқларга эришилди (Халил ибн Аҳмад; Абу Али ибн Сино - Авиценна, 980-1037; Сибавайҳи). Грамматик асарларнинг фонетик бўлимлари фақат араб товушларининг артикуляцияларини ёки уларнинг комбинаторик ўзгаришларини тасвирлаган. Ҳинд товуш таснифи тизими арабларга сезиларли таъсир кўрсатди. Артикуляцион ва функционал муносабатларда товушларни таққослаш услубидан фойдаланилди. Авиценна товушлар ўртасидаги муносабатларни ўрнатиш учун корреляция тушунчасини киритди. Геминация ҳолатлари тўлиқ прогрессив ёки регрессив контакт ассимиляция натижасида таснифланган. Қисман ва дистант ассимиляция тасвирланган. Ундошлар ва унлиларнинг ўзаро муносабати, ундошларни алмаштириш, метатеза ҳақида, ҳамзанинг йўқолиши, элизия ҳақида, унлининг мажбурий пайдо бўлиши, палатализация, веляризация, товуш символикаси ҳақида саволлар ўрганилди.

Араб тилшунослари адабий тилнинг ҳам, шеваларнинг ҳам сўз бойлигини фаол ўрганганлар. Улар сўзларнинг турли таснифлари (тузилиши, семантикаси, келиб чиқиши,

учраши бўйича), араб тилидаги илдизларнинг мумкин бўлган сонини ҳисоблаш ва илдиздаги баъзи ундошлар учун мослик қоидаларини ишлаб чиқишди. Эскирган, камдан-кам учрайдиган, четдан кирган сўзларни тадқиқот қилишди. Аниқ ва полисемантик, тўғридан-тўғри ва мажозий маъноларга ега бўлган сўзлар ўрганилди. Синоним ва омонимларга катта эътибор берилди.

Лексикографияда ҳам сезиларли ютуқларга еришилди. Изоҳли луғатлар, мавзу луғатлари, синонимлар, нодир сўзлар, таржималар, қофиялар тузилган. Луғатлардаги сўзлар ҳам ундошлар ҳосил бўладиган жойда, ҳам охириги илдиз ундоши ёки биринчи илдиз ундоши ҳисобга олинган ҳолда алфавит бўйича жойлашган. Улардан биринчиси Халил ибн Аҳмаднинг арабча луғати «Китаб ал-ажн» (фонетик тамойилга кўра сўзларнинг жойлашиши – фарингаль товушлардан лабиальгача; аввал икки ундошли илдизлар, кейин уч ундошли, кейин кўп ундошли; илдизнинг барча мумкин бўлган модификацияларини кўрсатиш; анаграмма усулидан фойдаланиш). Ушбу луғатни тузишда қўлланилган усул уч асрдан бери қўлланилиб келинмоқда.

Луғатларнинг келажакда такомиллашиб бориши фонетикада янги ютуқларга олиб келди. Улар Ўрта аср араб лексикографиясининг чўққиси бўлган Ибн Манзурнинг (ваф. 1311 й.) «Лисан ал-араб» луғатида ўз аксини топган.

Араб халифалиги илмида алоҳида ўринни араб тилида тушунтиришлар билан атоқли икки тилли «Туркий тиллар луғати» муаллифи Махмуд ибн-ал-Хусайн ибн Мухаммад / Махмуд Қошғарий (1072-йилдан 1083-йилгача тузилган ва таҳрир қилинган) егаллади. Луғатда унинг қабила мансублигини кўрсатувчи сўз туркумлари, туркий қабилаларнинг жойланиши, уларнинг тарихи, этнографияси, шеърят ва фолклори ҳақидаги маълумотлар ва туркий тилларнинг таснифи, туркий тарихий фонетика ва грамматикага оид маълумотлар, дунёнинг энг қадимги туркий харитаси ўрин олган.

Муаллиф туркий тиллар ва араб тилларининг хилма-хиллигидан хабардор эди (у биринчи аглютинация ва охиригиси ички флексиядан фойдаланганлигини таъкидлади). У сингармонизм туфайли аффиксларнинг

вариантлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга эди. Луғат туркий, эроний ва араб тилларининг ўзаро таъсири (алоқалари) масалаларини қамраб олди. Маҳмуд Қошғарий ҳарф ва товушни ажратиб кўрсатган. Ушбу мутафаккир сўзларнинг полисемиясининг моҳиятини тушунган. У омонимларни полисемия сўзлардан ажратиб кўрсатди. У баъзи этимологик маълумотларга эга. Шунинг таъкидлаш керакки, Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларни ўрганиш соҳасида аввалгилари бўлмаган. У туркий тилларнинг араб тили билан тенглигини эътироф этишни талаб қилди.

Тилнинг келиб чиқиши муаммоси араб тилшунослиги ва мусулмон илоҳиётида кенг тарқалган (IX-XI асрлар). Тилнинг илоҳий келиб чиқиши тарафдорлари араб тилининг ибтидоийлигини ҳимоя қилдилар. Уларнинг фикрига кўра, тил бир бутун бўлиб Оллоҳ томонидан яратилган бўлиб, у барча бойликларини Одам Атога ўргатган ёки илоҳий ваҳий натижасида барча бойликларини фақат Муҳаммадга этказган, аммо уни пайғамбарларнинг қолган қисмига ва унинг асосларида Одам Атога тўлиқ этказмаган ёки унинг яратувчиси бўлмаган ҳолда, фақат уни такомиллаштириш жараёнига аралашади. Қаршиларнинг таъкидлашича, тил донишмандларнинг ижод маҳсули ёки жамоавий ижод маҳсули бўлиб, одамлар ўртасидаги келишув натижасидир. Улар тил пайдо бўлишининг сабабларини жамият аъзолари ўртасида алоқани ўрнатиш ва маъно ифодалаш зарурлигидан қидирдилар.

Араб тилшунослик тафаккурининг муҳим ютуғи сўзларнинг сони чекланган ва маънолари чексизлигини тан олиш эди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Звегинцев, В.А. История лингвистических учений: Древний мир. Л., 1980;
2. Звегинцев, В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток. Л., 1981;
3. Алпатов, В.М. История лингвистических учений. М., 1998;
4. Амирова, Т.А., Б.А. Ольховиков, Ю.В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975;
5. Березин, Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975;
6. Кондрашов, Н.А. История лингвистических учений. М., 1979;
7. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990 (Арабская языковедческая традиция. Арабское письмо);
8. Дирингер, Д. Алфавит. М., 1963;
9. Фридрих, И. История письма. М., 1979.